

כ.ו. זכירת מעשה עמלק

בשבת שלפני חג פורים קוראים את פרשת 'זכור', המופיעה בספר דברים (כה, יז-יט). מקור המנהג קדום ומופיע במשנה במסכת מגילה:

ראש חדש אדר שחל להיות בשבת, קורין בפרשת שקלים. חל להיות בתוך השבת, מקדימין לשעבר ומפסיקין לשבת אחרת. בשניה, זכור. בשלישית, פרה אדומה. ברביעית, החודש הזה לכם. בחמישית, חוזרין לכסדרן. (ג, ד)

קריאה זו 'זוכה' לתשומת לב רבה ולהנחיות הלכתיות מפורטות. אנשים שאינם פוקדים את בתי הכנסת מדי שבת באים לשמוע קריאה זו, ויש המקפידים לקרוא אותה במספר מנגינות ולחזור על מילים בהטיות שונות.

מצוות קריאת פרשת זכור מעוררות שאלות רבות. מה ההגדרה של מצווה זו? האם יש צורך לקרוא אותה דווקא בשבת שלפני פורים או שניתן לצאת ידי חובה בקריאת פרשת כי תצא? האם ניתן לצאת ידי חובה בקריאת פרשת מלחמת עמלק המופיעה בפרשת בשלח? מדוע יש לקרוא את הפרשה בציבור ומתוך הקלף? בפרק זה נעסוק בשאלות אלו ונבחן את גדרי מצוות זכירת מעשה עמלק.

זיכרונות

התורה מצווה אותנו לזכור את מעשה עמלק אך לא מפורט כיצד עלינו לזכור. במקביל, אנו מוצאים מספר ציוויים נוספים של זכירה בתורה. התורה מצווה אותנו לזכור את מעשה מרים - "זכור את אשר עשה ה' אלהיך למרים בדרך בצאתכם ממצרים" (דברים כד, ט). אנו מצוויים לזכור את מעמד הר סיני (דברים ד, ט-י) וגם את תלונות ומאורעות עם ישראל במדבר סיני (דברים ט, ז). התורה גם מצווה אותנו בספר דברים שנזכור את יום השבת לקדשו (שמות כ, ז). האם בכל פעם שהתורה מצווה אותנו לזכור, יש מצווה לקרוא מתוך ספר תורה במנין? הרמב"ן מונה (בהשגותיו לספר המצוות לרמב"ם בשכחת העשין) את החובה לזכור את מעשה מרים ומדגיש את הדמיון ההלכתי לזכירת מעשה עמלק:

נצטוינו לזכור בפה ולהשיב אל לבנו מה שעשה יתעלה למרים כשדברה באחיה, עם היותה נביאה ואחיה גומל חסדה ועל ידה ניצל, כדי שנתרחק מלשון הרע... ושנינו בספרא: זכור את אשר עשה ה' אלהיך למרים, יכול בלבבך? כשהוא אומר השמר בנגע הצרעת לשמור מאד, הרי שמירת הלב אמור, הא מה אני מקיים זכור - שתהא שונה בפיך.. והנה כאשר נצטוינו בזכירת מה שעשה לנו עמלק כדי לדעת שלא על חנם ימחה האל שמו רק מחמלתו עלינו לנקום החמס שעשה לנו שלא היה ירא ממנו יתעלה, כך נצטוינו בזכירת מה שנעשה למרים להשמר מלשון הרע שלא יבואנו ככה...

למרות הדמיון והקשר שהרמב"ן מצביע עליהם, לא מצאנו שהגבאים הכריזו על קיום מצוות עשה מהתורה בקריאת סיום פרשת בהעלותך. יש המקפידים לקרוא בסיום התפילה בכל יום את ששת הזכירות, אך לא בציבור והקריאה נעשית מהסידור ולא מספר תורה. את העקרון של זכירה על ידי קריאה מצאנו בתורת כהנים:

וכן הוא אומר זכור את יום השבת לקדשו יכול בלבך, כשהוא אומר שמור, הרי שמירת לב אמורה, הא מה אני מקיים זכור, שתהי' שונה בפך, וכן הוא אומר זכור ואל תשכח את אשר הקצפת את ה' אלהיך במדבר, יכול בלבך, כשהוא אומר אל תשכח הרי שכחת לב אמורה, הא מה אני מקיים זכור שתהא שונה בפך, וכן הוא אומר זכור את אשר עשה ה' אלהיך למרים, יכול בלבך כשהוא אומר השמר בנגע הצרעת לשמור מאד ולעשות הרי שכחת לב אמורה, הא מה אני מקיים זכור שתהיה שונה בפך, וכן הוא אומר זכור את אשר עשה לך עמלק, יכול בלבך, כשהוא אומר לא תשכח הרי שכחת לב אמורה הוא מה אני מקיים זכור שתהיה שונה בפך. (ספרא בחוקתי פרשה א)

התורה כהנים מונה את הזכירות השונות שעלינו לזכור בפה, על ידי קריאה. כאשר הזכירה הראשונה היא זכירת השבת, דבר שאנו מקיימים בפועל על ידי קידוש בסעודה. את מצוות הזכירה יש לקיים על ידי קריאה, אך תדירות קיום המצווה ודרך הזכירה בפה משתנה בין מצווה למצווה.

זכירת מעשה עמלק

הרמב"ם מונה בספר המצוות שלוש מצוות הנוגעות לעמלק:

- להכרית זרע עמלק (עשה קפח).
- לזכור מעשה עמלק - "כלומר: אמור דברים בפך הגורמים לבני אדם שלא תסור שנאתו מן הלבבות" (עשה קפט)¹.
- אזהרה מלשכוח מעשה עמלק - " כלומר: אל תזניח איבתו ואל תסירנה מלבך" (לא תעשה נט)

כיצד מקיימים את מצוות זכירת מעשה עמלק? הרמב"ן בפירושו לתורה כותב:

בספרי 'זכור את אשר עשה לך עמלק - בפה'. ולא ידעתי מה היא הזכירה הזאת בפה... והנכון בעיניי שהוא לומר שלא תשכח מה שעשה לנו עמלק עד שנמחה את שמו

1. הראשונים והאחרונים עסקו בקשר שבין מצווה להכרית את עמלק ובין זכירת מעשיו, ודנו האם הזכירה קשורה לציוי להכריתו. לשאלה זו הוזכרו מספר השלכות כדוגמת: א. חיוב נשים בזכירת מעשה עמלק (ודנו הפוסקים האם ההשלכה הכרחית); ב. האם מצוות הזכירה תקפה לאחר שלא ניתן להכרית את זרע עמלק הואיל ובלבל סנחריב את האומות. לא נדון בשאלה זו בפרק זה, אך נעיר אליה במקומות הקשורים.

מתחת השמים. ונספר זה לבנינו ולדורותינו, לומר להם: כך עשה לנו הרשע, ולכן נצטוונו למחות את שמו. (דברים כד, ט ד"ה זכור)

הרמב"ן כותב שלא ברורה לו הגדרת הזכירה בפה, והוא מסביר שמדובר על ציווי כללי של העברת המסורת מדור לדור. דברי הרמב"ן תואמים לגישה שאנו מוצאים בחכמי ספרד שאין גדרים ברורים לקיום מצווה זו. מדובר על אמירה בפה וחובת זכירה, אך אין דרך מסוימת שבה מקיימים את המצווה. דברים דומים כותב ספר החינוך:

שתהא שונה בפיך, עד כאן בספרי. כדי שלא ישכח הדבר, פן תחלש איבתו ותחסר מהלבבות בארך הזמנים. ואל הזכירה הזאת בלב ובפה, לא ידענו בה זמן קבוע בשנה או ביום, כמו שנצטוונו בזכירת יציאת מצרים בכל יום ובכל לילה, והטעם כי בזכירה ההיא, עיקר הדת, וכמו שהרחבנו הדבור על זה בהרבה מקומות בספר, אבל טעם זכירת מה שעשה עמלק, אינו רק שלא תשכח שנאתו מלבנו, ודי לנו בזה לזכר הענין פעם אחת בשנה או בשתי שנים או שלש. והנה בכל מקומות ישראל קוראים ספר התורה בשנה אחת או בשתיים או שלש לכל הפחות, והנה הם יוצאים בכך מצוה זו. ואולי נאמר כי מנהגם של ישראל בפרשת זכור לקרותה בשבת מיחד בכל שנה ושנה תורה היא, ומפני מצוה זו הוא שקבעו כן, והוא השבת שלפני פורים לעולם, ודין יהיה לקרותה ביום פורים, לפי שהוא מענינו של יום, כי המן הרשע היה מזרעו, אבל להודיע שקדם נס זה נצטוונו בזכירה זו קבעו הפרשה קדם לפורים, אבל סמכוה לפורים על דרך מה שיאמרו...

לעומת הגישה העולה מדברי חכמי ספרד, חכמי אשכנז כתבו שיש חובה מהתורה בקריאת פרשת זכור. בדרך זו כותבים תוספות במסכת ברכות (יג, א ד"ה בלשון), וכך משמע מדברי הרא"ש (ברכות ז, ב) בנוגע לכך שרבי אליעזר שחרר את עבדו לשם מצוה דרבים - "לא מסתבר לי דמיירי בעשרה דאורייתא כגון לקרות פרשת זכור שהוא מן התורה דמשמע". מדבריהם נראה שמדובר על מצוות עשה מהתורה לקרוא פרשת זכור בשבת שלפני פורים. השולחן ערוך פוסק להלכה:

יש אומרים שפרשת זכור ופרשת פרה אדומה חייבים לקרותם מדאורייתא, לפיכך בני היישובים שאין להם מנין צריכים לבוא למקום שיש מנין בשבתות הללו, כדי לשמוע פרשיות אלו שהם מדאורייתא. (או"ח תרפה, ז)

לאור כללי הפסיקה של השולחן ערוך, במקום שמובאת דעת 'יש אומרים' ללא חולק אז פוסקים כ'יש אומרים' כגישת חכמי אשכנז. המשנה ברורה מביא מחלוקת הנוגעת לחומרת קריאת פרשה זו:

והנה בתרומת הדשן כתב דשמיעת קריאת פרשת זכור בעשרה עדיף יותר ממקרא מגילה בצבור, שמקרא מגילה לדעת רוב הפוסקים סגי בזמנו ביחיד, ועל כן אם אי אפשר לו לקיים שניהם יראה לקיים קריאת פרשת זכור בצבור. אבל המגן אברהם

מצדד דטוב יותר שיבוא למקום שקורין המגילה בצבור ופרשת זכור יוצא ע"פ הדחק במה שישמע הקריאה בפורים פרשת ויבוא עמלק, דבזה נמי זכור מעשה עמלק ויוצא ידי חובה. ורוצה לומר דיוצא מדאורייתא... אבל לענ"ד עיקר דינו של המגן אברהם צ"ע, דהא כתיב בתורה 'זכור את אשר עשה' וגו' 'אשר קרך בדרך ויזנב בך' וגו' 'תמחה' וגו', והכונה שלא לשכוח מה שעשה לנו עמלק ונספר זה לבנינו ולדורותינו לומר להם כך עשה לנו הרשע. ולכך נצטוינו למחות את שמו כמו שכתב הרמב"ן בביאורו, וזה לא נזכר בפרשת ויבא עמלק.

המשנה ברורה מבין שיש מצווה מהתורה לקרוא דווקא את פרשת עמלק המופיעה בספר דברים, ויש חובה לומר את הפרשה מספר תורה. לעומת זאת, נראה שסברת המגן אברהם הינה שיש לזכור את מעשה עמלק, אך אין מצוות לקרוא פרשה מסוימת, או בתנאים סדורים של כוונה. המצווה היא לזכור את מעשה עמלק, אך ניתן לקיים זאת בדרכים נוספות.²

גדר המצווה

הבנת המצווה כפי שעולה מדברי המשנה ברורה נראית כקשה לענ"ד. מנין מצאנו את החילוק שבין זכירת מרים, זכירת השבת וזכירת עמלק? מנין ההבנה שיש לקיים את המצווה בכוונה מיוחדת בקריאה בציבור מספר תורה בשבת מסוימת? נראים דבריו של הרב אשר וייס בהסבר מצוה זו:

ולאחר כל אריכות הדברים, הנראה עיקר לענ"ד בסוגיא גדולה זו, דכל המצוות שבזכירה בהכרח נמסרו לחכמים לקבוע פרטיהם ודקדוקיהם. דהלא לא נדע מה צריך להזכיר, כיצד צריך להזכיר ומתי צריך להזכיר. וע"כ שלא נמסר הדבר אלא לחכמים לקבוע פרטיהן ודקדוקיהן של מצוות אלה, והן הם שקבעו שזכירת מעשה עמלק יש לקיים בקריאת הפרשה בשבת זכור, וזכירת יום השבת ע"י קידוש היום והן הם שקבעו בכל אחת מן הזכירות, גדרה, הלכתה ואופן קיומה. וכבר הארכת במנחת אשר לדברים (סימן כ"ז) דכאשר נמסר הדבר לחכמים דבריהם כדברי תורה המה ויובן לפי"ז דעת השו"ע דמצוה דאורייתא יש בקריאת פרשת זכור בשבת שלפני פורים כמבואר לעיל סימן א' אות א' ודו"ק בכל זה הדק היטב.³

מדברי התורה לא ניתן להסיק שקיום מצוות הזכירה צריכה להיעשות בדרך זו, וחז"ל קבעו זאת כפי שהגדירו מצוות רבות נוספות.⁴ חכמים קבעו מהי הדרך המעשית בה אנו נקיים את מצוות התורה, ובמקרה זה תיקנו לקיים את המצווה על ידי קריאת פרשת זכור בציבור בשבת שלפני פורים.

2. מחלוקת זו קשורה לדיון שהובא בהערה הקודמת האם המצווה היא לזכור את מעשה עמלק (מגן אברהם), או שמטרת הזכירה היא כדי להשמידו (משנה ברורה).

3. זכירת מעשה עמלק, שיעור השבועי תשפ"א.

4. לגבי מסרן הכתוב לחכמים ראו גם בספרי ימניני ועד ימינו בפרק 2.1.

הרב סולובייצ'יק⁵ כורך יחדיו את מצוות קריאת מגילה, קריאת התורה בפורים ופרשת זכור כקיום אחד. חז"ל תקנו את קריאת התורה בפורים וגם את קריאת המגילה כקיום מצוות מצוות זכירת עמלק:

מה שבוקע ועולה מתוך סוגיה זו הוא, כי פרשת זכור מעכבת בקביעת יום הפורים או בקריאת המגילה... משום שיום הפורים אינו מתחייב בקריאת המגילה כל עוד לא קראו פרשת עמלק. ובכן, נראה פשוט שקריאת התורה בפורים בפרשת ויבא עמלק מתחברת אף היא אל קיום זכירת עמלק המתבטאת על ידי קריאת הגמילה. (עמוד קסח)

חז"ל קשרו בין מצוות זכירת עמלק ובין חג פורים, ובכך קבעו את דרך קיום המצווה ונתנו פרשנות לקיומה. מצוות זכירת מעשה עמלק לא נועדה רק כדי לזכור מעשה היסטורי, אלא מדובר על מאורעות המתרחשים גם בתקופות מאוחרות יותר. זיהוי המן כזרע עמלק עולה מהמגילה⁶, וחז"ל קישרו בין חובת הזכירה, למעשה אבותיו של המן ולמעשים המתרחשים בימיהם. חז"ל קבעו את דרך קיום המצווה, אך בהחלט יתכן ואת מהות המצווה ניתן לקיים בדרכים נוספות.

אנו מוצאים שתי גישות עיקריות כיצד להבין את תקנת חז"ל. שיטה אחת סוברת שהדרך לקיים את המצווה היא רק כפי שחז"ל תיקנו, ולאור כך יש שהרחיבו והקפידו על נוסח המילים. גישה שנייה סוברת שחז"ל תיקנו דרך לקיים את המצווה אך אין בהכרח חיוב לקיימה בכל שנה וגם ניתן לצאת ידי חובה בדרכים נוספות. במקרים בהם לא ניתן להגיע לקריאת התורה בשבת זכור ניתן לסמוך על גישת חכמי ספרד כפי שבא לידי ביטוי גם בדברי המגן אברהם. אם האדם לא שמע את קריאת זכור בשנה אחת הוא לא ביטל את המצווה, אך לא קיימה כתקנת חכמים בשנה זו. לכתחילה, הציבור מקפיד לקיים את המצווה לפי הדרך שבה חז"ל הורו, אך בהחלט ניתן לבטא את משמעות המצווה בדרכים ובזמנים נוספים כדברי חכמי ספרד.

הרחבת חז"ל בהבנת המצווה וקישורה לימיהם מובילה לפרשנות הסוברת שמדובר על מלחמה תמידית שלא באה לידי ביטוי רק בהיבטים גופניים. בחסידות אנו מוצאים הרחבה רעיונית בכך שהמאבק בעמלק הוא מאבק רוחני שלעיתים בא לידי ביטוי בתוך נפשו של האדם כנגד יצרו:

איתא בזוה"ק כי עמלק עמד לעקור אות ברית קודש מבני ישראל. כי מאחר שכתוב 'אמחה כו' זכר עמלק מתחת השמים'. א"כ אין לו מקום. והאדם הוא עולם קטן. וכולל כל הבראה. לכן כתב בספר קדושת לוי כי יש בכל אדם קצת מעמלק ע"ש. ויתכן לומר כי היא הערלה החופפת על הברית. וצוה השי"ת למול זה העודף שאין לו קיום

5. שיעורים לזכר אבא מרי, חלק א, קריאת התורה במועדים.

6. אסתר ג, א ולאור המופיע בספר שמואל א, טו, לב.

ושורש בפנימיות כמ"ש בפ' לך מזה. וכמו כן ימחה זכר עמלק במהרה בימינו, שהיא הערלה העומדת לחתוך ולהשמידו לנצח ואז לא יכנף עוד ויתגלה הארת הברית קודש. (שפת אמת זכור תרמ"ז)

אחרית דבר

התורה מצווה אותנו לזכור אירועים משמעותיים אשר אירעו לאבותינו. בדברי התורה חסר הסבר כיצד צריכה להתבצע זכירה זו, וחכמים הם אלו שהגדירו כיצד לקיים כל סוג של זכירה.

מצאנו שתי מסורות בהסבר חיוב זכירת מעשה עמלק: מסורת חכמי ספרד שיש לזכור את אשר עשה עמלק בדרך כלל שהיא ללא הנחיה מחייבת, ומסורת חכמי אשכנז שמחייבים לזכור את המצווה על פי הגדרת חז"ל בקריאת התורה בציבור בשבת שלפני פורים. השולחן ערוך כתב שיש בקריאת הפרשה מצווה מהתורה ומנהג הציבור קיבל הנהגה זו. נראה כי ניתן לקיים את כוונת התורה בדרכים נוספות ובזמנים אחרים, אך הקהל מקפיד לזכור בדרך תקנת חז"ל.

חז"ל לא רק תיקנו כיצד לקיים את ציווי התורה אלא גם יצרו קשר עדכני לימינו. במעשה זה חז"ל קישרו בין המעשה שאירע במדבר למציאות של היהודי בכל מקום בו הוא גר, כך שהמצווה הופכת להיות רלוונטית בכל דור.

פורים
